

La Guerra Civil a Menorca des del cel: noves aportacions al paper de l'aviació en la contesa*

The Civil War in Menorca from the sky: new contributions to the role of aviation in the conflict

Carlos DE SALORT GIMÉNEZ
Institut Menorquí d'Estudis

Miquel LÓPEZ GUAL
Universitat Rovira i Virgili

RESUM

A diferència de Mallorca i les Pitiüses, a Menorca el cop militar del 18 de juliol de 1936 contra la República fracassà. A principis de setembre, l'expedició republicana per recuperar Mallorca fou frustrada pels revoltats mallorquins amb l'inestimable suport de l'aviació de la Itàlia feixista, que havia vist l'oportunitat de posar un peu a les Illes Balears. Menorca, pràcticament aïllada de la resta del territori republicà, romangué sota la vigilància i els freqüents atacs de la base aereonaval de les forces *nacionals* a Mallorca.

La digitalització, sistematització i l'anàlisi d'uns 300 comunicats, telegrames i historials de vol de l'aviació recuperats a diferents arxius militars ha permès revisar i ampliar el coneixement que es tenia de la intervenció de l'aviació a Menorca. L'article tracta d'aportar noves dades a través de la perspectiva dels aviadors i dimensionar la realitat de l'activitat aèria en el marc d'un treball més ampli amb la finalitat d'estudiar i cartografiar l'experiència i les conseqüències de la guerra per a la població menorquina.

PARAULES CLAU

Guerra Civil; Aviació Legionària; Menorca.

ABSTRACT

Unlike Mallorca and the Pitiusas, in Menorca the military *coup d'état* of July 18, 1936 against the Republic failed. At the beginning of September, the Republican expedition to get back Mallorca was frustrated by the Mallorcan rebels with the invaluable help of the Italian fascist aviation, which saw the opportunity to set foot in the Balearic Islands. Menorca, practically isolated from the rest of the republican territory, was under the watchful eye and frequent attacks of the air-naval base of the *national* forces in Mallorca.

The digitization, systematization and analysis of some 300 communications, telegrams and aviation flight records, recovered from various military archives, have allowed us to review and expand knowledge about the aviation intervention in Menorca. The article aims to provide new data through the perspective of the aviators and measure the reality of aerial activity within the framework of a broader work, in order to study and map the experience and consequences of the war for the Menorcan population.

KEYWORDS

Civil War; Legionaris Air Force; Menorca.

COM CITAR/ HOW TO CITE: Carlos DE SALORT GIMÉNEZ i Miquel LÓPEZ GUAL, “La Guerra Civil a Menorca des del cel: noves aportacions al paper de l'aviació en la contesa”, *Rubrica Contemporanea*, vol. XIV, n. 29 (2025), pp. 111-133.

*. Per a la redacció d'aquest treball s'ha rebut un ajut de la convocatòria 2023 d'Investigació, Conservació i Divulgació del Patrimoni Històric del Consell Insular de Menorca.

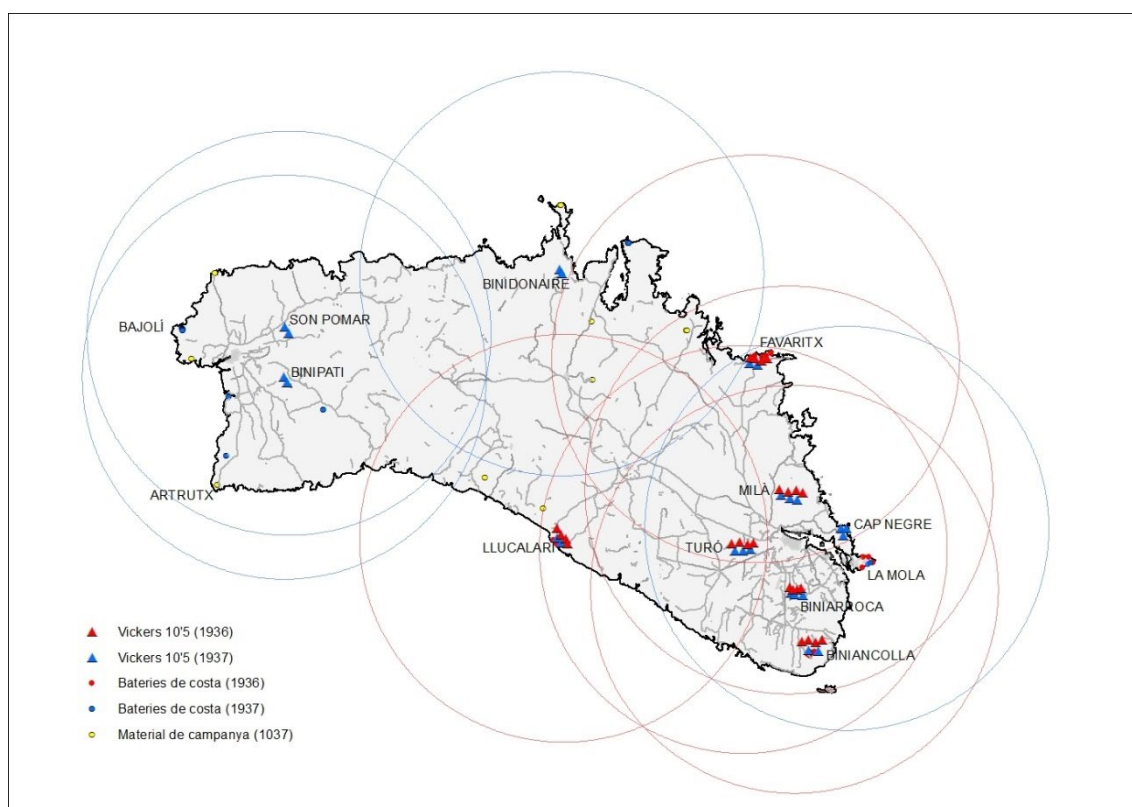
Article rebut el 13-7-2024 i admès a publicació el 8-10-2024.

<https://doi.org/10.5565/rev/rubrica.414>

Rubrica Contemporanea, vol. XIV, n. 29, 2024
ISSN. 2014-5748

Abans de l'esclat de la Guerra Civil, Menorca comptava amb una guarnició militar de més de 2.000 persones sobre una població de fet d'uns 41.500 habitants, la major part aquarterada a Maó, Es Castell i la Base Naval del port¹. El port de Maó, considerat estratègic des d'antic, estava defensat per un seguit de bateries al llevant de l'illa, formades pels Vickers 15,24 cm, els potents Vickers 38,1 cm (no tots operatius) i 24 moderns antiaeris Vickers 10,5 cm. A l'estiu de 1936, la defensa antiaèria estava repartida en sis bateries de quatre Vickers 10,5 cm, tres d'elles (Milà, Torelló i Biniarroca) protegien el port de Maó i tres, les bateries de costa nord-est (Favàritx), sud-est (Biniancolla) i sud-est (Llucalari)². Part de la instal·lació d'aquest artillat, arribat durant els anys 1930, havia estat supervisat pel mateix general Francisco Franco³.

Mapa 1. Localització de les defenses costaneres i antiaèries de Menorca (1936-1939)

F.: Elaboració pròpia

Dilluns 20 de juliol de 1936, un grup de sotsoficials recolzats per les organitzacions obreres del Front Popular van prendre el poder a l'oficialitat, part de la qual havia secundat l'aixecament contra la II República, i declararen l'estat de guerra el

1. Les xifres de població militar a Menorca en el moment d'esclatar la guerra varien depenent de la font consultada. L'aproximació que s'ofereix prové de Juan José NEGREIRA PARETS, *Menorca 1936. Violència, represión y muerte*, Palma, Ed. Lleonard Muntaner, 2013, pp. 39-40.

2. Juan Lorenzo GÓMEZ-VIZCAINO, *Menorca, adiós a los cañones*, Cartagena, Consorcio del Museo Militar de Menorca, 2019, pp. 78-79.

3. Entre el febrer de 1933 i el febrer de 1935 fou Comandant Militar de les Illes Balears.

dia anterior a Maó i a la resta de pobles de l'illa⁴. A diferència de Mallorca i les Pitiüses, on s'imposaren els sollevats, Menorca va romandre lleial a la II República fins al febrer de 1939. L'únic esforç destacable per canviar l'estat de les coses fou a inicis d'agost de 1936 amb el desembarcament republicà a Mallorca del capità Alberto Bayo. Aleshores, Menorca va servir de base de l'expedició i l'esquadrilla d'hidros SM.62 de Maó hi participà amb algunes accions d'atac i propaganda⁵. Tanmateix, amb l'arribada a Mallorca, a partir del 19 d'agost, de reforços italians en forma d'hidroavions, avions, personal i pilots, l'aviació republicana va ser anul·lada i la columna de Bayo, batuda ja fins al seu reembarcament el 3 i 4 de setembre. Aïllada de la resta del territori republicà, la població de Menorca va passar uns trenta mesos d'operacions aèries de vigilància i bombardeig.

Fonts i metodologia

Les accions de bombardeig sobre Menorca es troben relacionades a dues publicacions on hi ha discordances i imprecisions, pròpies del mètode de registre que no degué ser altre que l'observació del cel durant els bombardeigs i la recopilació de referències orals i escrites entre la població. La primera és la llista publicada el 1994 pel maonès Deseado Mercadal (1911-2000), músic i periodista que durant la guerra fou el director del diari socialista *Justicia Social*⁶; i la segona, la relació publicada pel també maonès Francisco Fornals (1924-2018), coronel honorífic d'enginyers i director del Museu Militar de Menorca d'ençà de la seva creació el 1981⁷. La relació de Mercadal prové de la feina d'Antoni Pons Melià (1916-2010) com a oficial de guàrdia de la central on s'aglutinaven totes les informacions recollides pels diferents observatoris instal·lats arreu de l'illa⁸, mentre que de la relació de Fornals es desconeix l'origen.

A banda d'aquestes dues llistes, s'ha disposat d'una relació inèdita de "Bombardeos de que a [sic] sido objeto la Isla de Menorca durante el año 1936, 1937, 1938 y 1939" de Juan Gomila Capó, jove illenc mobilitzat durant la guerra⁹. Totes aquestes relacions se centren a anotar els atacs (entengui's per atac els bombardejos i metrallaments) i presten poca atenció a altres formes d'alarma per intervenció aèria que

4. Ignacio MARTÍN JIMÉNEZ, *Aportaciones a la historia de la Guerra Civil en Menorca*, 2 vols., Ciutadella, Nura, 2000; Andreu MURILLO, *La Guerra Civil a Menorca (1936-1939)*, Palma, Documenta Balear, 2003; Miquel Àngel CASASNOVAS CAMPS, *XI. Enciclopèdia de Menorca, Història III, vol. 2: La Menorca contemporània (1854-1955)*, Maó, Obra Cultural de Menorca, pp. 295-339.

5. Josep MASSOT I MUNTANER, *Els bombardeigs de Mallorca durant la Guerra Civil (1936-1939)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998, pp. 37-49.

6. La llista es troba a Deseado MERCADAL BAGUR, *La guerra civil en Menorca. 1936-1939. Relato histórico de un testigo*, Menorca, Menorca, 1994, pp. 139-143. Entre el 17 d'agost de 1936 i 3 de març de 1937, *Justicia Social* fou el confiscat *El Bien Público*, abans de la guerra altaveu dels conservadors i durant la guerra suspès per ordre governamental.

7. Francisco FORNALS VILLALONGA, *Menorca: Defensas militares republicanas durante la Guerra Civil 1936-1939*, Menorca, Consorcio del Museo Militar de Menorca, 2015, p. 35.

8. Antoni PONS MELIÀ, *Víctimas del Silenci*, [Maó], [Menorca Segle XX], 2001, p. 127.

9. Agraïm molt sincerament a M. Gomila P. l'amabilitat i bona disposició de facilitar la consulta i reproducció d'aquesta documentació.

també afectaren la població, com ara els vols de reconeixement i les accions demostratives o de propaganda.

La principal aportació d'aquest treball rau en més d'un miler de comunicats, telegrams i historials d'operacions de l'aviació emplaçada a Mallorca documentats el 2022 a l'Arxiu General Militar d'Àvila (AGMAV), l'Arxiu Històric de l'Exèrcit de l'Aire (AHEA) i l'Arxiu General de la Marina Álvaro Bazán (AGMAB). A l'AGMAV, es varen localitzar uns 139 comunicats i telegrams referits a Menorca i tramesos des de Mallorca al general en cap de l'Exèrcit de l'Aire. Aquests comunicats, emesos entre setembre de 1936 i gener de 1937, estan signats pel Comandant Militar de les Balears i el Comandant "Luigi Cirelli" que signa recurrentment com "*Comandante principal de Aviación*"¹⁰. A partir de febrer de 1937 i fins a novembre de 1938, l'emissor és principalment el "*Jefe de la Región Aérea Baleares*", el tinent coronel Ramón Franco. A més, s'ha documentat una trentena de comunicats signats per oficials de l'Aviació Legionària dirigits a l'Estat Major de Mallorca entre maig i octubre de 1938 i febrer de 1939. A banda d'aquests comunicats, cal esmentar una "*Estadística sobre los ataques bélicos efectuados contra la isla de Menorca, desde el comienzo de la actual guerra, con expresión de sus consecuentes resultados*" que inclou la data, tipologia d'aparell, víctimes i ferits, però és imprecís i no cobreix els darrers mesos de guerra a Menorca¹¹. A l'AHEA, s'han processat uns 80 telegrams dirigits al Quarter General de l'Aire, tramesos des de Palma a Salamanca, que cobreixen les forquilles temporals juliol-desembre de 1937 (30 telegrams) i febrer-octubre 1938 (50). Completa aquesta documentació una trentena d'historials de vol de les esquadilles d'hidroavions *nacionals*, d'hidroavions Cant Z.501 emplaçats a Pollença des d'inicis de febrer de 1937 i fins a 1939, localitzats tant a l'AHEA com a l'AGMAB.

114

En total, s'han digitalitzat i sistematitzat amb fitxes individualitzades, mitjançant el programari *Filemaker Pro Advanced*, 278 comunicats i telegrams referits a l'illa. Amb totes aquestes fonts, s'ha confeccionat una relació d'intervencions aèries sobre Menorca que permet ampliar i precisar com fou la presència de l'aviació a Menorca.

Després de la batalla de Mallorca (setembre-desembre de 1936)

El 7 de setembre de 1936, un trimotor SM.81 va efectuar el primer vol de reconeixement de l'aviació italiana sobre Menorca, i els dies 9, 10 i 12 hi hagué més reconeixements. El primer bombardeig va tenir lloc la tarda del 26 de setembre, quan a les 17.00 h un bombarder Savoia Marchetti SM.81 italià va deixar caure cinc bombes de 250 kg segons la relació de Fornals o vuit bombes de pes desconegut segons l'"*Estadística...*" sobre la Base Naval de Maó amb el resultat de sis morts i cinc ferits. Segons els aviadors, "*Los trimotores de bombardeo y destruido el depósito de agua destilada de la Base Naval de Mahón. Los aparatos de reconocimiento han señalado un intenso movimiento de buques de guerra neutrales en aguas de la isla*"¹². Durant les

10. "Luigi Cirelli" era un nom fals. En realitat era el tinent coronel o comandant Leone Gallo que, segons Josep MASSOT I MUNTANER (*El Cònsol Alan Hillgarth i les Illes Balears*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995, p. 119), era l'aviador més antic. A través dels seus comunicats, es documenta la seva presència a Mallorca des del 28 d'agost de 1936 fins al 15 de gener de 1937.

11. AGMAV, c. 2255/10, doc. 29.

12. AGMAV, c. 5039, doc. 23 (280).

primeres visites de l'aviació, la gent sortia al carrer i pujava als terrats per veure l' "espectacle" de sorolls i llums produïts per l'aviació, les bateries antiaèries i sirenes (probablement, no havien vist mai un avió)¹³. Després del primer bombardeig (i les primeres víctimes) la població prengué consciència de la necessitat d'aixoplugar-se.

El 23 d'octubre tingué lloc un reconeixement fotogràfic i el segon bombardeig sobre Maó. A les 11.00 h del matí, un SM.81 va llançar "seis bombas de 100 kg sobre la orilla comercial y el muelle de la ciudad. Otra ha sido lanzada sobre la Base Naval (Cuartel)"¹⁴. Van caure algunes bombes al moll comercial i la resta, a diferents punts de l'interior de la ciutat; el resultat fou d'un mort i dos ferits. Cinc dies després, el 28, a les 9.00 h, un SM.81 va deixar caure deu bombes de 100 kg al port de Ciutadella. A les 12.00 h es va repetir l'operació. Van caure bombes a diversos indrets del centre i al port de l'antiga capital; entre els edificis afectats hi hagué el Palau Episcopal. El mateix 28, l'Aviació Legionària va comunicar els dos bombardeigs a "las obras del puerto, de los barcos y cuerpo de guardia de Ciudadela; con buen resultado"¹⁵. El mateix dia, el cònsol britànic Alan Hillgarth informava el seu Govern que el bombardeig de Ciutadella podria estar relacionat amb un projecte d'operació combinada contra Menorca¹⁶.

Segons Mercadal, els dies 31 d'octubre i 1, 2 i 3 de novembre l'aviació italiana evolucionà sobre Menorca i un dels aparells va ser ferit¹⁷. *El Bien Público* del 5 de novembre informa que diferents persones van veure el dia 3 un aparell brandejant¹⁸. Alan Hillgarth, al seu "Memorandum No. 12....", informa també de dos aparells abatuts damunt Maó durant aquells dies¹⁹. Tanmateix, no s'ha documentat a les fonts primàries cap aparell abatut o tocat. De fet, entre l'1 i 21 de novembre no s'ha documentat cap comunicació, tot i que hi hagué com a mínim tres accions que foren anotades per la premsa històrica, a Mercadal i Fornals. El dia 15 de novembre, un trimotor SM.81 va deixar anar 10 bombes de 100 kg al port, la ciutat i la perifèria de Maó. Hi va morir el soldat José Sintes i resultaren ferides tres persones²⁰. L'endemà, entre les 17.00 i les 18.00 h, un trimotor va llançar cinc bombes de 250 kg entre Maó i Sant Lluís i al port de Maó. El 18, en una nova incursió dels aparells italians, va ser bombardejat el port i la Base Naval de Maó amb sis bombes de 100 kg, que causaren set morts i tres ferits entre els obrers que estaven construint un refugi a la Base. Aquests fets desembocaren en les tretes de presos del vaixell fondejat al port de Maó *Atlante* les nits del 18 i 19, i que suposaren l'assassinat de 75 persones, la majoria capellans, militars i polítics²¹.

Dia 20 de novembre, va arribar a Mallorca el tinent coronel Ramon Franco, nomenat comandant de les forces aèries de Mallorca, amb la finalitat de controlar els

13. *El Bien Público*, n. 19.036, 28-9-1936.

14. AGMAV, c. 5.039, doc. 45 (320-321).

15. AGMAV, c. 5.039, doc. 49 (328-329).

16. MASSOT, *El Cònsol Alan Hillgarth i les Illes Balears*, pp. 68-69.

17. MERCADAL, *La guerra civil en Menorca*. p. 132.

18. *El Bien Público*, núm. 19068, 05-11-1936.

19. MASSOT, *El Cònsol Alan Hillgarth i les Illes Balears*, p. 72.

20. PONS, *Victimes del Silenci*, p. 127.

21. MURILLO, *La Guerra Civil a Menorca*, pp. 19-22; NEGREIRA, *Menorca 1936. Violencia, represión y muerte*, pp. 427-440.

aviadors italians²². Tanmateix, no hem detectat cap canvi en les comunicacions a Salamanca efectuades fins a febrer de 1937. L'11 de desembre, procedent de Cartagena, arribava a Menorca el coronel d'artilleria José Brandaris de la Cuesta, a bord del submarí C-4. Brandaris replantejaria l'artilleria antiaèria: quatre Vickers 10,5 cm de Llucalari i Biniancolla serien traslladats a Binipati i Son Pomar per a la defensa de Ciutadella; dues peces de Favàritx a Binidonaire per a la defensa de Fornells; i tres peces de les dotze de Milà, Turó i Biniarroca s'emplaçaren a una nova bateria al Cap Negre per l'angle nord-est del port de Maó, preferentment emprada per l'aviació per accedir al port de Maó. Aquestes bateries no van estar en disposició de disparar fins ben entrat el 1937²³.

El 17 de desembre, a les 17.00 h, un SM.81 va llançar sis bombes de 100 kg .(nou bombes segons l' "*Estadística...*") que van anar a parar al port de Maó, la Base Naval i alguns indrets de dins Maó. El 22, segons els observatoris, un SM.81 va deixar anar sis bombes a alta mar i, segons Mercadal, un avió fou tombat. Guillermo Pons, testimoni dels fets, afirmà que l'objectiu del SM.81 fou un mercant enemic (el destructor *Ciscar*) i que la posició de Biniarroca, "*cuya destreza en su cometida iba en aumento a medida que pasaban los meses y la aviación enemiga multiplicaba sus ataques sobre Menorca, consiguieron alcanzar con sus disparos un avión de bombardeo*"²⁴. Les bombes van anar a parar al fons del mar i no al vaixell, i el trimotor, que efectivament havia estat ferit, va aconseguir tornar a la base de Son Sant Joan amb el copilot "Arturo Rizzi" mort i un ferit²⁵. L'endemà, el 23 de desembre, de nou un SM.81 va llançar cinc bombes de 250 kg (set segons l' "*Estadística...*") al centre de Maó.

Els primers mesos de 1937 (gener- març de 1937)

Durant els tres primers mesos de 1937 va augmentar la presència italiana a Mallorca, coneguda com a l'Aviació Legionària de les Balears. Al mateix temps, el mes de febrer començà a agafar forma l'aviació *nacional* amb l'arribada d'hidroavions Cant Z.501 que es dedicarien a realitzar vols de reconeixement per localitzar vaixells de guerra o mercants que intentaven entrar als ports de la zona republicana²⁶. Si localitzaven alguna *presa* important, acostumaven a notificar la seva posició a la central, des d'on s'avisava als bombarders italians que haurien de plantejar un atac, per bé que no sempre la comunicació entre les diferents unitats funcionava correctament²⁷.

22. MASSOT, *El Cònsol Alan Hillgarth i les Illes Balears*, 104-112; Josep MASSOT I MUNTANER, *Aspectes de la Guerra Civil a les Balears*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002, pp. 175-181.

23. FORNALS, *Menorca: Defensas militares republicanas durante la Guerra Civil*, pp. 44-45.

24. Guillermo PONS COLL, *San Luis: 35 años de historia (cuarta parte: La Guerra Civil)*, Menorca, Ed. Llevant, 1998, p. 168.

25. "Arturo Rizzi" era en realitat Luigi Nerieri (MASSOT, *El Cònsol Alan Hillgarth i les Illes Balears*, pp. 116-117). Segons José Luis ALCOFAR NASSAES (*La aviación legionaria en la guerra española*, Barcelona, Euros, 1975, p. 112), fou condecorat amb la Medalla d'Or al Valor Militar a títol pòstum.

26. José Miguel CAMPO RIZO, *La ayuda de Mussolini a Franco en la Guerra civil española*, Madrid, Arco Libros, 2009, pp. 52-53; Jesús SALAS LARRAZÁBAL, *La guerra aérea 1936/39. Guerra en los cielos de la antigua corona de Aragón*, vol. III, Madrid, Instituto de Historia y Cultura Aeronáutica, 2001, pp. 82-83; MASSOT, *Aspectes de la Guerra Civil a les Balears*, pp. 137-163.

27. Emilio HERRERA ALONSO, *Entre el añil y el cobalto. Los hidroaviones en la guerra de España*, Madrid, Instituto de Historia y Cultura Aeronáutica, 1987, pp. 125-154.

El primer atac de 1937 va tenir lloc, segons Mercadal, el 3 de gener, després de dos reconeixements sobre Maó, cap de Cavalleria i el Canal de Menorca el dia anterior²⁸. Un SM.81 va llançar quatre bombes i metrallà una embarcació i el far al port de Fornells²⁹. S'ha documentat un segon atac l'1 de febrer pel primer comunicat del cap de la Regió Aèria de les Balears (Ramón Franco) dirigit al “*General Jefe del Aire*” (Alfredo Kindelán): “*Aviación Condor reconoció Nordeste archipiélago encontrando proximidades Menorca velero ‘Cala Pi’ que se refugió en Cala Fornells bombardeado sin éxito*”³⁰. Donat que en aquell moment les esquadilles alemanyes operaven des de Cadis i Melilla, pensem que aquesta intervenció degué ser aïllada o que es tractà d'un error. Dos dies després, el 3 de febrer a les 7.00 h, un aparell bombardejà de nou el port i la Base de Maó amb cinc bombes segons Mercadal, set segons l’“*Estadística...*”. A mitjan febrer, els dies 14 i 15, un trimotor va llançar fulls volants sobre la població civil com a acció propagandística. S'hi acusava al coronel Brandaris d'estar “*pensando en sumarse al Movimiento, porque es demasiado listo para ignorar que el Movimiento está triunfando en toda España*” i es recomanava als soldats rellevar als seus superiors per evitar així “*los horrores de una invasión a mano armada*”.³¹

El 26 de febrer va tenir lloc un dels bombardejos més implacables de la guerra a Menorca i del qual tampoc disposem de cap comunicació del bàndol sollevant. En tenim referències de Mercadal, Fornals, l’“*Estadística...*” i de la premsa històrica, però són discordants pel que fa a l'hora i el nombre d'aparells que participaren en el bombardeig. *El Bien Público* de dia 26 de febrer dona cobertura al bombardeig que es produí devers les 6.00 h de la matinada³². Una esquadrilla de tres o quatre trimotors SM.81 (acompanyats possiblement d'un caça CR.32) llançaren entre 65 i 72 bombes sobre Maó, entre Maó i Es Castell i la fortalesa de la Mola. El resultat d'aquest bombardeig fou de quatre morts i un ferit. Aquest és un dels bombardejos que més destrosses va provocar a la ciutat de Maó. Segons Mercadal, dos aparells foren abatuts per l'artilleria antiaèria durant l'acció, extrem que no s'ha pogut contrastar³³.

L'1 de març a les 16.00 h, un SM.81 va deixar anar sis bombes al port de Maó³⁴. Aquest atac podria relacionar-se amb la presència al port de la motonau *Ciudad de Tarragona*, que justament havia sortit el matí escoltada pel destructor *Gravina*. El dia 3 de març a les 15.00 h hi hagué un nou bombardeig al port³⁵. A aquests cinc atacs durant els tres primers mesos de l'any, s'han d'afegir una dotzena de vols de reconeixement, la major part orientats a localitzar vaixells al Canal de Menorca, les costes i els ports.

28. AGMAV, c. 5.039, doc. 5 (367-368).

29. MERCADAL, *La guerra civil en Menorca*, p. 139-142.

30. AGMAV, c. 5.040, doc. 50 (40).

31. AGMAV, c. 2.255/10, doc. 32 (3.927-3.929).

32. *El Bien Público*, núm. 19.163, 26-2-1937.

33. MERCADAL, *La guerra civil en Menorca*, p. 134.

34. *El Bien Público*, núm. 19.166, 2-3-1937; MERCADAL, *La guerra civil en Menorca*, p. 140. A *El Bien Público* de 3-3-1937 (núm. 19.167) s'informa que diferents testimonis van veure com l'aparell fou ferit per la metralla dels antiaeris.

35. MERCADAL, *La guerra civil en Menorca*, p. 140.

Provocacions marítimes i l'hidro d'Air France (abr. – juny 1937)

Entre abril i juny no es dugueren a terme bombardeigs sobre Menorca, tot i que les forces de Mallorca continuarien operant sobre la costa peninsular. A partir de febrer, havien arribat els bombarders SM.79 que, a finals de juny constituïren el 27º Grup de Bombardeig Veloç. Els ràpids SM.79 van protagonitzar els bombardejos més destructius sobre la costa peninsular, tot i que la seva participació en els atacs a Menorca fou puntual. L'activitat dels italians a Mallorca preocupava en augment a Londres i París fins al punt que es traslladà al Comitè de No Intervenció la necessitat de crear un pla de control del tràfic i la pirateria a la Mediterrània per no desestabilitzar l'equilibri internacional a la zona³⁶. En realitat, aquest context no va servir d'altra cosa que d'argument per enfortir la presència de vaixells italians i alemanys a les costes balears. A més, des del gener, els creuers *Canarias*, *Baleares* i *Almirante Cervera* tenien certa presència a les Illes Balears. L'objectiu del bàndol *nacional* era assolir la coordinació de forces navals i aèries per tal de bloquejar els ports de la República³⁷.

A Menorca, els dies 1, 2, 5 i 6 d'abril hi hagué vols de reconeixement dels Cant Z. 501 de Pollença. El dia 5 van descobrir “*a ambos lados de la farola de Cabo Bajolí media batería de 10,5 de campaña en parapeto y un cuartelillo*”³⁸. Els dies següents l'activitat sobre Menorca sembla traslladar-se a la mar i fins a finals de mes hi hagué moviments inusuals a la costa menorquina. Segons Andreu Murillo, el dia 10 un vaixell de guerra adreçà el seu reflector a la costa sud i el 17 passà prop de Biniancolla un mercant italià³⁹. La tensió va anar en augment el dia 22 d'abril, quan a les 21.30 h es produí el primer (i únic) bombardeig naval sobre Menorca. El creuer *Baleares* va efectuar set o vuit andanades a la costa nord-est i els projectils van impactar prop de la carretera de la fortalesa de la Mola. Els Vickers 15,24 cm de Biniancolla varen disparar contra el *Baleares*. El dia 24 d'abril hi hagué una nova provocació quan un vaixell de guerra italià apuntà amb el seu canó a la Mola⁴⁰.

Mentrestant, els fulls de vol de l'esquadrilla d'hidros de Pollença revelen una intensa activitat de vigilància de les costes menorquines entre els dies 22, 23, 24 i 25. El 25, van identificar, a les 9.25 h, un “*avión comercial francés*” prop de Ciutadella⁴¹. Es tractava d'un hidro de la companyia Air France. Tot i que hi ha referències anteriors a vols d'aquesta companyia sobre Menorca, va ser de forma oficial a partir de l'11 de maig, que un hidro bimotor Lioré-Olivier que efectuava la línia Marsella-Alger va començar a fer escala al port de Fornells. Aquest hidro seria, amb interrupcions, l'única connexió estable entre Menorca i l'exterior, però no sense disgustos, ja que el cònsol Hillgarth conegué pel coronel Brandaris el setembre de 1937 que, passant per Maó, aquest hidro fou tirotejat per error per les bateries antiaèries, en resultaren ferits set passatgers i per

36. John F. COVERDALE, *La intervención fascista en la Guerra Civil Española*, Madrid, Alianza Editorial, 1979, pp. 185-193.

37. MASSOT, *El Cònsol Alan Hillgarth i les Illes Balears*, pp. 144-146.

38. AGMAB, c. 9.019_NC_252, Balears–Melilla, Op. Aéreas, 27/3/1937-30/12/1937, D. 6-1 (9019_NC.251_1, doc. 10-11).

39. Andreu MURILLO, *Dietari del Front Popular*, Inèdit, Arxiu del Consell Insular de Menorca, p. 8.

40. Ibidem, p. 9.

41. AGMAB, c. 9.019_NC_252, Balears–Melilla, Op. Aéreas, 27/3/1937-30/12/1937, D. 6-1 (9019_NC.251_1, doc. 21).

aquest motiu no feia l'escala a Maó⁴². Els dies 11, 12, 13 i 31 de maig els Cant Z.501 de Pollença van continuar sobrevolant les costes de Menorca a la recerca de vaixells.

Durant el mes de juny, els Cant Z.501 registraren nous vols sobre Menorca als seus historials, especialment sobre el sud-est, i informaren dels vaixells fondejats al port de Maó i els que navegaven pel redol. El mes finalitzà amb una nova provocació marítima: el 29 a les 23.00 h, diversos vaixells de guerra no identificats enlluernaren Maó amb els seus projectors⁴³.

L'estrena del Bloqueig Mediterrani (juliol-agost de 1937)

Durant els mesos de juliol i agost, l'estat de les coses a la Península va permetre culminar el projecte que l'Estat Major franquista calculava per a Mallorca des de les acaballes de 1936. Arribades les forces navals i aèries suficients, entre les quals els He-59 de la Legió Còndor, es va constituir un *Estat Major del Bloqueig Mediterrani* amb representació de totes les forces cooperants (l'aviació *hispana*, la Còndor i la Legionària) per coordinar el ram de l'aire amb l'armada. Efectivament, amb el pas dels mesos, els comunicats van deixar de ser unidireccionals i l'acció de l'aviació, regida per un programa consistent a vigilar i atacar a l'esquadra enemiga en ports i a alta mar, bombardejar objectius militars costaners i atacar vaixells republicans que intentessin trencar el bloqueig, tot avisant a Palma i a la marina de la seva situació i ruta previstes.

A Menorca, el dissabte 5 de juliol es produïren dos bombardejos, dels quals no se'n pot citar cap comunicat al respecte i que segurament estaven relacionats amb l'entrada al port maonès del *Jaime II* i el *J. J. Sister*, escoltats pels destructors *Lepanto* i *Valdés*⁴⁴. Segons Mercadal, a les 10.00 h un aparell intentà atacar vaixells ancorats al port⁴⁵. Sincronitzant les tres fonts existents, sembla que hi hagué un segon raid de dos SM.81. Fornals i l' "*Estadística...*" coincideixen a dir que varen caure 18 bombes al port de Maó i que les bombes eren de 250 kg. A les 14.15 h, Mercadal ens parla d'un nou aparell al sud de l'illa que va ser dispersat per la defensa antiaèria, però d'aquesta acció no s'ha trobat altra referència. A la tarda, a les 16.00 h aproximadament, totes les fonts coincideixen en un nou raid de tres o quatre SM que, des del sud-oest de l'illa, evolucionaren sobre Maó. Segons Mercadal, un dels aparells va trencar la formació pel foc dels antiaeris de Torelló i les bombes, entre 26 i 30, van caure sobre Maó i la perifèria. Aquest bombardeig va acabar amb l'insigne Saló Trianón al barri de Tanques de Carme de Maó. L'endemà, dia 6, a les 6.00 h, van aparèixer tres SM.81 que deixaren caure entre 18 i 38 bombes al port de Maó, però dos d'ells van ser tocats. Segons Mercadal, un va desaparèixer i l'altre va caure a la mar⁴⁶. Cap altra font consultada dona notícia d'un aparell abatut a Menorca. El 26 de juliol, a la matinada, un trimotor SM.81 llançà vuit bombes sobre Maó. Un telegrama de Palma a Salamanca informa d'aquest bombardeig:

42. MASSOT, *El Cònsol Alan Hillgarth i les Illes Balears*, pp. 198-199. Segons MURILLO, *Dietari del Front Popular*, p. 9, aquest fet va succeir el 5 de maig de 1937.

43. Ibidem, p. 11; MERCADAL, *La Guerra Civil en Menorca*, p. 140.

44. MURILLO, *Dietari del Front Popular*, p. 11.

45. MERCADAL, *La guerra civil en Menorca*, p. 134.

46. Ibidem.

“Anoche segunda unidad bombardeo Grupo barcos mercantes viejos amarrados puerto de Mahón, al parecer con gran éxito”⁴⁷. Més tard, entre les 14.00 i les 15.00 h, un altre trimotor va deixar caure vuit bombes més. Al mateix temps, un hidroavió practicà un vol de reconeixement⁴⁸. Entre les 15.00 i les 22.00 h es produïren nous atacs per part de tres trimotors, que llançaren més de 20 bombes sobre el port. Tres dies després, el 29, hi hagué un altre bombardeig sobre el port de Maó, a les 16.00 h: dos o tres trimotors van llançar 20 bombes segons l’*“Estadística...”*⁴⁹.

Els dies 13, 14 i 15 d’agost es van produir més atacs. La matinada del 13, un SM.81 va metrallar i bombardejar (amb cinc bombes) un vaixell *“contrabandista’ abandonado por tripulación, quedando incendiado y escorado, -más tarde fue torpeteado hundiéndose”*⁵⁰. La nit del 13 al 14, un SM.81 es va extraviar i estavellar al camp de Ciutadella. Segons el relat dels supervivents, el radiotelegrafista Amato Ragi i l’aviador Atilio Sacceti, en el viatge de tornada, després de bombardejar Barcelona, hagueren de desviar-se a causa del mal temps, acabaren completament desorientats i l’avió, estavellat⁵¹. El capità Alfonso Chiapparo, el pilot segon Pietro Mosca, el motorista Reno Barsotti i el radiotelegrafista Francesco Tomada van morir. Ragi i Sacceti saltaren amb el paracaigudes a Menorca creient que era Mallorca. Foren agafats, tancats a la presó de Maó i poc temps després bescanviats⁵². Un telegrama del *“Jefe de la Región Aérea de Baleares”* al *“General Jefe del Aire”* el dia 16 d’agost dona una idea de la rapidesa amb què corria la informació del que passava a Menorca: *“Savoia extraviado noche dia 13 encontrase Isla Menorca incendiado al aterrizar, cuatro tripulantes carbonizados y dos ilesos; noticias captadas a Radio Mahón”*⁵³. Segons Mercadal i l’*“Estadística...”*, a les 20.30 h, dos trimotors SM.81 llançaren 12 o 16 bombes sobre el quarter de Ciutadella, però les fonts primàries donen a entendre que aquella tarda l’objectiu era un altre: *“Ayer tarde continuaron exploraciones Primera Unidad y Segunda, busca Savoia perdido, encontrando dos submarinos rojos uno en Menorca y otro al N. de la misma, salieron dos Savoias bombardear este objetivo. -Sin resultado”*.⁵⁴

120

Descoberta de l’aeròdrom, enfonsament del *Chasseur 91* i l’avió fantasma (setembre-desembre 1937)

Durant els mesos de setembre i octubre, la pressió de l’aviació sobre Menorca va augmentar. A Mallorca, el general Franco enfocà els seus esforços a centralitzar en un sol comandament les forces del Bloqueig Mediterrani tot enviant el mes d’octubre el

47. AEHA, c. 9120, Telegramas..., 1937-1938, doc. 15 (9.120_A, 4)

48. Ibidem, doc. 16 (9.120_A, 5)

49. Ibidem, doc. 20 (9.120_A, 7)

50. Ibidem. 35 (9.120_A, 12)

51. ALCOFAR, *La aviación legionaria en la guerra española*, p. 225; Santiago ALBERTÍ i Elisenda ALBERTÍ, *Perill de bombardeig. Barcelona sota les bombes (1936-1939)*, Barcelona, Albertí Editors, 2004, pp. 129-130.

52. SALAS, *La guerra aérea 1936/39*p. 22; MERCADAL, *La guerra civil en Menorca*, pp. 134-135, explica com va entrevistar Ragui i Sacceti a la presó de Maó.

53. AEHA, c. 9.120, Telegramas..., 1937-1938, doc. 39 (9.120_A, 14)

54. Ibidem, doc. 40 (9.120_A, 15)

vicealmirall Francisco Moreno, sota les ordres de qui, a finals del desembre, operarien les unitats navals (incloses les submarines) i aèries⁵⁵. Al mateix temps, el replantejament defensiu de Brandaris de finals de 1936 ja s'havia fet efectiu i les noves bateries ja estaven en disposició de tirar.

El 4 de setembre, els Cant Z.501 de Pollença van executar un reconeixement fotogràfic de Ciutadella. Els dies 7, 13, 14, 15, 16, 18, 21 i 22 s'han documentat reconeixements sobre el ponent i nord de Menorca. Aquest interès, amb continuïtat fins a principis d'octubre, té a veure amb la preparació d'un possible desembarcament a Ciutadella. Gràcies al cònsol Hillgarth, que visità Menorca el dia 23 de setembre per negociar un intercanvi de presoners, sabem que aquell dia cap a les 14.00 h aparegué un avió que llançà fulls volants⁵⁶. Eren proclames que anunciaven la captura dels vapors *Jaime II* i *J. J. Sister* quan anaven de Barcelona a Maó. El 28 de setembre, segons Mercadal, dos trimotors van llançar 12 bombes prop de Bajolí.

A finals de setembre i començament d'octubre, continuaren els reconeixements de l'aviació sobre Menorca. els dies 29 i 30 de setembre i 3 i 9 d'octubre. El dia 7 d'octubre, 15 bombarders Tupolev SB republicans van tractar d'atacar, des de la base aèria de Reus, l'aeròdrom de Son Sant Joan. Un dels aparells va ser tocat per la defensa de caça italiana i amb l'observador Luis Morales López ferit va haver d'efectuar un aterratge forçós a Menorca⁵⁷. El dia 9 d'octubre, Mercadal informa d'un bombardeig sobre Ciutadella que no s'ha pogut documentar enlloc més i d'una metrallada a l'aeròdrom en construcció; aquesta última seria el tret de sortida d'una renglera de sis atacs a l'aeròdrom de Malbúger els dies 9, 25, 26, 29 d'octubre i 1 i 7 de novembre. L'aeròdrom, començat a construir a uns 2,5 km al sud de Maó a finals de 1936, no havia estat atacat fins al moment, fet que *a priori* només s'explica pel desconeixement de la seva ubicació o perquè s'havia considerat que fins al moment no era un objectiu a batre. Ben mirat, existeix la possibilitat que, amb els centenars de vols de reconeixement efectuats fins al moment, cap aparell hagués fet una aproximació suficient a la zona on s'estava construint l'aeròdrom, atès que es tractava d'una zona ben defensada per les bateries antiaèries. De tota manera, tant els fugitius menorquins a Mallorca com el quintacolumnisme i l'espionatge estaven a l'ordre del dia, i la construcció d'un aeròdrom era sabuda per tothom. És del tot sorprenent que la descoberta i atac de l'aeròdrom arribés tan tard quan hi havia mitjans sobers per haver-se filtrat abans la seva ubicació. Tanmateix, segons el coronel Emilio Herrera, efectivament va ser un hidro Cant Z.501 que el va localitzar amb data 12 d'octubre⁵⁸. En tot cas, la descoberta seria uns dies abans, ja que el primer atac fou dia 9.

L'endemà 10, al matí, van tenir lloc dos bombardejos més sobre Maó. A la primera agressió, un trimotor va deixar caure set bombes a diferents punts a les 10.00 h (hi

55. MASSOT, *Aspectes de la Guerra Civil a les Balears*, p. 183-184; SALAS, *La guerra aèria 1936/39. Guerra en los cielos de la antigua corona de Aragón*, p. 65.

56. Segons MASSOT (*El Cònsol Alan Hillgarth i les Illes Balears*, pp. 199-200), un telegrama enviat per Hillgarth el 25 de setembre informava que "[...] des de Mallorca hi havia un atac en preparació i que era gairebé segur que tindria èxit. El desembarcament es faria probablement en una platja pròxima a Ciutadella i la força expedicionària era estimada en dues companyies d'homes, però era improbable que la tiressin endavant sense reforços de tropes mores o legionaries".

57. SALAS, *La guerra aèria 1936/39. Guerra en los cielos de la antigua corona de Aragón*, Tom III, pp. 59-60; MASSOT, *Els bombadejos de Mallorca durant la Guerra Civil (1936-1938)*, pp. 117-119.

58. HERRERA, *Entre el aïl y el cobalto*, p. 138.

fondejava el vapor *Isabel Matutes*). A la segona, tres trimotors bombardejaren amb 15 bombes Es Castell, Sant Felip i el port de Maó a les 11.00 h. El 25 d'octubre a les 5.00 h, un trimotor bombardejà i metrallà el vaixell auxiliar dels hidros de l' Air France, el *Chasseur 91*, al port de Fornells. L'agressió tingué repercussions diplomàtiques de França, que va enviar un vaixell de guerra per garantir la seguretat de la ruta. El 26, un telegrama de Maó cap a València desxifrat per part del Servicio de Información del Nordeste de España (SIFNE), ens informa que “*Durante estos pasados días se producen con bastante frecuencia las incursiones de la aviación fascista sobre la isla. Últimamente fueron lanzadas proclamas invitando a los menorquines a que se rindieran*”⁵⁹. Aquest llançament de proclames fou el dia 23 devers les 12.30 h i s'hi anunciava la presa de la ciutat de Gijón⁶⁰. A més, tal com també assenyalen altres fonts, el telegrama dona a conèixer que l'endemà de l'enfonsament del *Chasseur 91* l'aviació tornà a atacar: “*esta mañana uno de los aparatos evolucionado sobre el aeropuerto [entengui's port] de Fornells ametrallando...*”⁶¹. La frenètica activitat aèria va continuar sobre l'aeròdrom de Malbúger els dies 26 i 27, caces CR.32 hi efectuaren metrallaments a les 10.00 i a les 13.00 h. El 29 es va repetir l'operació de metrallament a l'aeròdrom. Segons Mercadal, un bimotor llançà sis bombes al port de Fornells.

L'1 de novembre hi hagué un nou atac sobre l'aeròdrom. El 2 de novembre l'“*Aviación Nacional reconoció zona N. observando bahía de Mahón buque 2000 toneladas entrado durante noche*”⁶². El dia 7, tres caces van deixar caure dues petites bombes i metrallaren l'aeròdrom. El camp d'aviació es va convertir en un dels principals objectius a batre, i també en l'escenari de confuses informacions sobre un caça *fantasma* a Menorca. Dia 2 de desembre, entre les 7.35 i les 7.45 h, van sortir de Pollença dos Dornier J. Wall en missió de reconeixement de l'aeròdrom, i retornaren a la base entre les 9.07 i les 9.15 h. El pilot, el tinent de complement Rodolfo Bay, i l'observador, l'alferes de navili Juan Apalategui Medaer, representaren al full de vol les posicions on havien vist un caça, a uns 2-4 km a sud-est del port de Maó, que els havia perseguit cinc minuts. Per a més ressenyes, Apalategui féu un croquis del frontal del caça que havia vist⁶³. La visió dels tripulants del Dornier és sorprenent, atès que l'única notícia que es té d'un caça republicà a Menorca és la d'una “*suscripción abierta para la adquisición de dos aparatos de caza*” el mes de novembre de 1936 que va acabar en paper mullat⁶⁴. El mateix dia 2 sortia de Palma cap a Salamanca un comunicat que informava de la visió: “*Esta mañana Patrulla Dornier reconoció Menorca siendo atacados por avión caza rojo despegó campo San Luís, al Sur Mahón. Sin consecuencias. Aviación Legionaria prepara operación ofensiva sobre dicho Campo*”⁶⁵. La visió es convertí en un *casus belli*: el dia següent, a les 11.00 h, tres caces CR.32 metrallaren l'aeròdrom: “*Tercera Unidad hizo varios vuelos*

59. AGMAV, c. 2.890/3, doc. 12 (4470);

60. MURILLO, *Dietari del Front Popular*, p. 11.

61. Enric GARCÍA i Catalina Montserrat ROSELLÓ, *Ventet de Fornells*, Fornells, 1999, pp. 4-9; AGMAV, c. 2.890/3, doc. 12 (4.470);

62. AGMAV, c. 5.039, doc. 10 (384)

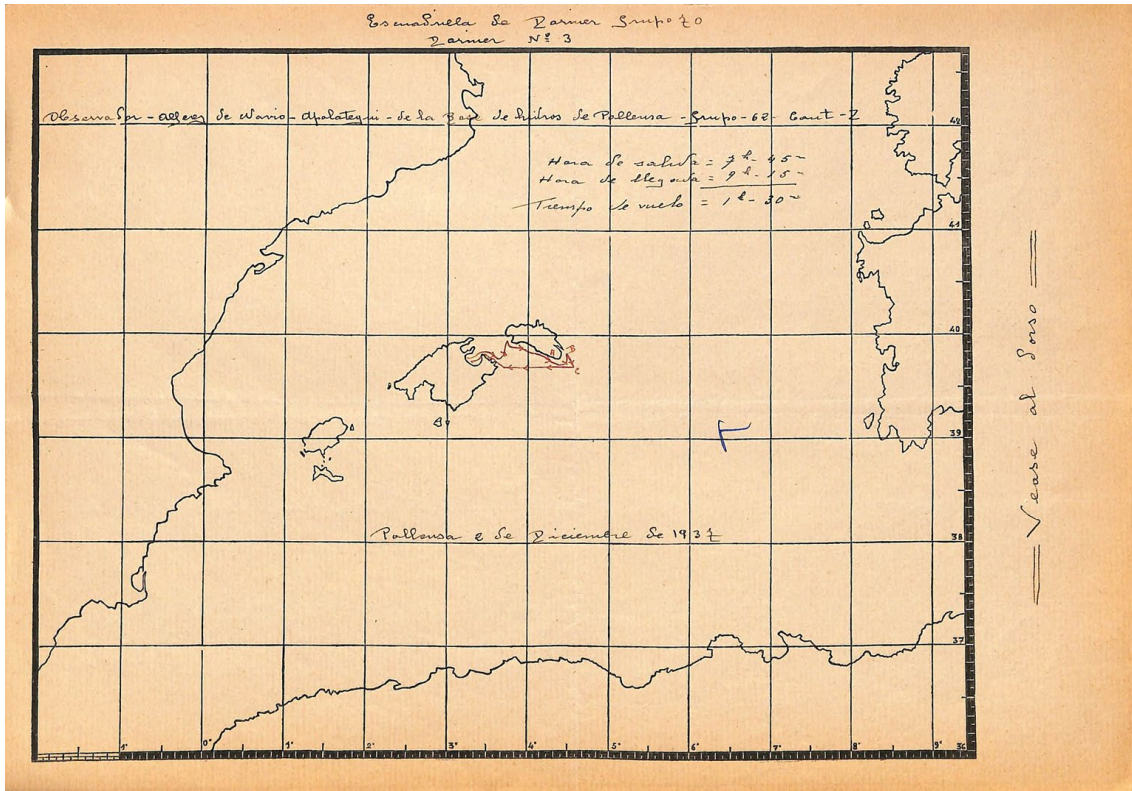
63. AGMAB, c. 9.019_NC_252, Balears–Melilla, Op. Aéreas, 27/3/1937-30/12/1937, D. 6-1 (9019_NC.251_1, docs. 44-45 i 48-49).

64. *El Bien Público*, n. 19.069, 6-11-1936

65. AGMAV, c. 5.039/5, doc. 33 (407).

sobre Menorca, ametrallando y bombardeando campo pista y edificios aeródromo”⁶⁶. Poc després, a les 14.45 h, sis trimotors dividits en dues esquadrilles llançaren 20 i 25 bombes entre Maó i Sant Lluís. Va morir a l’aeròdrom conseqüència de l’atac l’obrer Gabriel Jordà Cardona. Segons Mercadal, dos aparells atacants foren abatuts per la defensa antiaèria, extrem que no s’ha pogut documentar a cap altra font⁶⁷.

Imatge 1. Anvers del full de vol dels Dornier Wal el 2 de desembre de 1937. Els pilots Apalategui i Bay representen les posicions on han vist el *caça fantasma*.

F: AGMAV, c. 9.019_NC_252-1, Baleares–Melilla, Op. Aéreas, 27/3/1937-30/12/1937.

Els dies 4 i 7 de desembre, caces van tornar a l’aeròdrom. El 7, a Mallorca, l’aeròdrom de Son Sant Joan va ser atacat per una vintena de Túpolev SB republicans, un dels quals hagué d’efectuar un aterratge forçós a Menorca. Novament, era un Túpolev tripulat per Luis Morales López, que resultà ferit; també hi havia José de la Torre Rivero, que va morir, i José Miñana Juan, il·lès⁶⁸. El dia 8, tres SM van tractar de bombardejar l’aeròdrom. Segons Fornals i l’*“Estadística...”*, van llançar entre 18 i 22 bombes, una de les quals va anar a parar al casat de Bintaufa, a 1 km de l’aeròdrom, i matà dues nenes de 4 i 8 anys i una dona⁶⁹. Els dies 9, 14, 15, 26 i 27 de desembre hi hagué més vols de

66. AEHA, c. 9.120, Telegramas..., 1937-1938, doc. 184 (9120_A, 51).

67. MERCADAL, *La guerra civil en Menorca*, p. 137.

68. SALAS, *La guerra aérea 1936/39. Guerra en los cielos de la antigua corona de Aragón*, vol. III, pp. 93-94;

69. MERCADAL, *La guerra civil en Menorca*, pp. 137-138.

reconeixement⁷⁰. El 28, cap a les 9.30 h, possiblement dos He-59 alemanys van llançar a poca alçada 12 o 13 bombes sobre el semàfor de Bajolí i un soldat va resultar ferit⁷¹.

Continua la vigilància (gener-agost 1938)

El mes de gener no es registra pràcticament cap vol sobre Menorca, únicament un vol de reconeixement de l'Aviació Legionària. Tot i així, gràcies a la premsa, els menorquins eren conscients que aquest baix registre d'atacs res tenia a veure amb el d'altres ciutats republicanes del litoral peninsular que, cada cop amb més freqüència i virulència, eren bombardejades per l'aviació de Mallorca. El 13 de gener, un He-59 de la Legió Còndor fou ferit pels antiaeris i obligat a amagar prop de Menorca; la tripulació va ser rescatada amb l'ajuda de diversos hidros i una llanxa de salvament⁷².

A partir del febrer, l'activitat tornà a anar en augment. L'1 de febrer, el motovel·ler *Isabel Matutes*, perseguit i atacat per un avió, es refugià al port de Fornells. Un dels embarcats era el motorista Nicolau Fernández Capdevila, que va resultar ferit⁷³. El 3, a les 16.00 h, dos caces (segurament CR.21 legionaris) van tractar de metrallar els obrers l'aeròdrom⁷⁴. L'endemà, *Justicia Social* era encapçalat pel titular “*Nuestras baterías antiaéreas derribaron ayer un caza faccioso el cual cayó al mar en la costa Sur*”⁷⁵. No s'ha documentat cap comunicat en relació a aquest fet.

El 15 de març, *Justicia Social* publicava l'estadística feta per Antoni Pons Melià dels atacs aeris rebuts el 1936 i 1937. En aquell temps, Menorca havia rebut 47 atacs efectuats per 76 aparells que hi havien llançat 432 bombes. L'estadística revela que el nombre d'agressions de 1937 havia estat molt superior al de 1936, però la suma de víctimes mortals de 1937 (8) era menor al de 1936 (17)⁷⁶. Aquesta reducció del nombre de víctimes entre un any i l'altre té a veure amb la sensibilització de la població del perill i amb la creixent efectivitat de les bateries antiaèries. Aquells dies, els menorquins també van conèixer, a través de la premsa, els bombardejos de Barcelona dels dies 16, 17 i 18 de març perpetrats per l'Aviació Legionària i que havien causat prop d'un milenar de morts⁷⁷. En aquestes circumstàncies, agafà volada entre la població la idea que els soterranis de les cases que s'estaven emprant com a refugi no eren prou segurs i era necessari engregar l'excavació de refugis subterranis dins les poblacions⁷⁸.

70. AGMAV, c. 5.039/5 docs. 46, 58, 59 i 61 (420, 432, 433 i 435); AHEA, c. 9120, Telegramas...1937-1938, docs. 199, 208 (9120_A, 59, 60).

71. AGMAV, c. 5.039, doc. 61 (435); MURILLO, *Dietari del Front Popular*, p. 19.

72. SALAS, *La guerra aérea 1936/39. Guerra en los cielos de la antigua corona de Aragón*, p. 132.

73. MURILLO, *Dietari del Front Popular*, p. 20.

74. AGMAV, c. 2.255/10, doc. 29; MERCADAL, *La Guerra Civil en Menorca*, pp. 137-138.

75. *Justicia Social*, n. 471, 4-2-1938

76. *Justicia Social*, n. 504, 15-3-1938

77. Joan VILLARROYA, *Els bombardeigs de Barcelona durant la Guerra Civil (1936-1939)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1999, pp. 79-133.

78. Carlos DE SALORT i Miquel LÓPEZ, *Catàleg de túnels i refugis antiaeris de Maó (1936-1939)*, Maó, Ajuntament de Maó, 2021.

Els dies 4, 23 i 31 de març, els hidros havien efectuat reconeixements a la costa i l'aeròdrom. El 23, després d'evolucionar sobre Menorca amb un Cant Z.501, els tinents Manuel Alcalá i Alberto Salinas, informaven:

La batería de Bemeniola [sic] hizo fuego tres veces, quedando los disparos muy cortos. En el puerto de Mahón sin novedad. Se observan los mismos barcos de la información anterior y en iguales posiciones respecto la I. Plana. I Pinto y cala Figuera.- No se pudieron hacer fotografías por la escasa luz- En Cala Furnells [sic] sin novedad. En el monte Toro se vio un observatorio que no se había visto en los vuelos anteriores. En aeródromo sin novedad⁷⁹.

El 31, tres caces volaren sobre l'aeròdrom i el port de Maó. Segons un comunicat de Palma a Salamanca, es tractava d'un reconeixement⁸⁰; segons Mercadal, hi hagué un intent de bombardeig.

Imatge 2. Fotografia aèria de l'aeròdrom de Malbúger en construcció realitzada per un SM.81 el 15 d'abril de 1938

F.: AHEA, "Campo de Mahón o San Luis (Menorca)".

L'abril van continuar els reconeixements dels Cant Z.501 de Pollença i de l'Aviació Legionària, hi hagué tres reconeixements fotogràfics. És, però, durant el maig quan es documenta un increment important de les operacions, ja que és el mes amb més reconeixements documentats durant la guerra (l'11 s'efectuaren dos vols fotogràfics). A més, l'AS/88 alemanya va operar sobre Menorca els dies 2 i 27. Cinc He.59 alemanys, el 27, bombardejaren el petrolier panameny *Nausika* a 10-15 milles del port de Maó:

79. AEHA, c. 9.128, Partes de operaciones..., 1937-1938, doc. 9 (9.128A, 4).

80. AHEA, 9.120, Telegramas...1937-1938, doc. 311 (9.120A, 81).

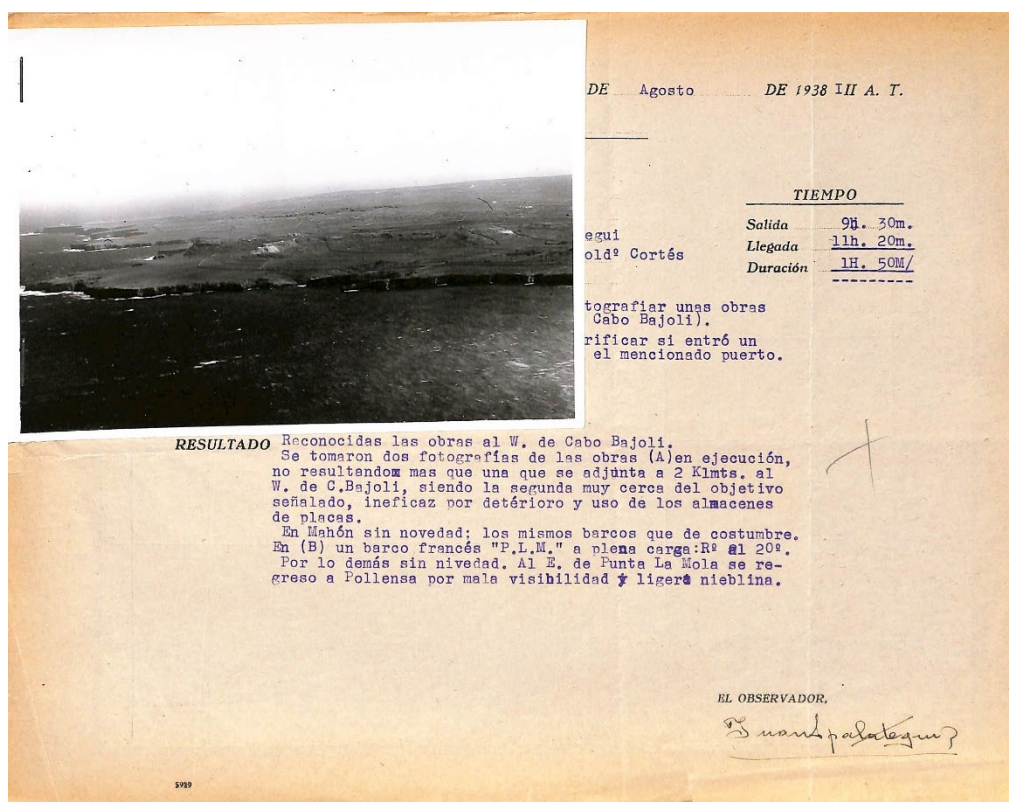

Segunda Unidad cinco aparatos atacó al S. de Menorca buque contrabandista petrolero panameño 'NAUSIKA', alcanzándolo con sus bombas once veces.- produciéndole fuertes explosiones e incendios.- El barco se hundió medio día 28.- La tripulación se salvó⁸¹.

El día següent, dos hidros italians van observar “un barco petrolero en llamas a 15 millas este de la isla”⁸².

Durant els mesos de juny i juliol la dinàmica fou similar. El 5 de juliol “hidros nacionales explorando zona norte descubriendo al amanecer, convoy enemigo, entrando Mahón, compuesto por un buque mercante, dos destroyers, dos submarinos; aviones Tercera Unidad bombardearon después puerto Mahón”⁸³. Mercadal i Fornals informen d'un atac a Binissafüller aquest mateix dia. L'endemà, l'Aviació Legionària va fotografiar i bombardejar el port de Maó⁸⁴. A finals de més, després de tres vols de reconeixement els dies 24, 25 i el mateix 27, “Segunda Unidad bombardeo anoche buques amarrados en el puerto Mahón”⁸⁵. Aquest atac també podria haver estat perpetrat pels He-59 alemanys.

Imatge 3. Revers del full de vol de 22 d'agost on s'informa de les obres de fortificació a Bajolí

F.: AGMAB. al full s'adjunta una fotografia de les esmentades obres

81. AGMAV, c. 5.040, doc. 35 (167); AHEA, 9.120, Telegramas...1937-1938, doc. 397 (9.120B, 11); AHEA, 9.125, doc.159 (1); ALCOFAR (*La aviación legionaria en la guerra española*, p. 255), atribueix aquest atac als Cant Z.501 nacionals de Pollença.

82. AGMAV, c. 5.039, doc. 45 (45).

83. AHEA, 9120, Telegramas...1937-1938, doc. 463 (9.120B, 31).

84. Ibidem, 32.

85. Ibidem, 36.

L'agost es van seguir efectuant reconeixements (quatre d'ells fotogràfics) a l'aeròdrom i el port de Maó. Els dies 17 i 22 s'informava de diversos vaixells fondejats al port de Maó i d'un hidroavió de l'Air France enlairant-se al port de Fornells, així com també es van detectar obres de fortificació al cap de Bajolí⁸⁶.

Els bombardeigs de la tardor de 1938 (setembre-desembre 1938)

Setembre i octubre van ser els mesos més violents de 1938. Hi hagué un mínim de 27 operacions sobre Menorca: 14 de reconeixement, 10 atacs i 3 intents d'atac. El 9 de setembre, dos CR.32 van metrallar l'aeròdrom de Malbúger. L'11 de setembre, tres CR.32 efectuaren un reconeixement fotogràfic sobre Maó⁸⁷. El 18 de setembre, a les 12.00 h aproximadament, tres SM.81 van descarregar 24 i 12 bombes de 100 i 200 kg respectivament sobre el port de Maó⁸⁸. A l'alba de dia 21, nou SM.81 van llançar 180 bombes de 50 kg sobre el port de Maó, Maó i l'entorn de Sant Lluís⁸⁹. Aquest fou un dels bombardeigs més destructius de la guerra i hi hagué quatre morts i quatre ferits⁹⁰. A la tarda de dia 22, sis SM.81 van descarregar 24 bombes de 250 kg sobre Maó⁹¹. Segons l'“*Estadística...*”, van caure bombes a Binissarmenya, Sant Antoni i Biniarroca, al voltant del port de Maó i a Sant Lluís. El 23, a les 13.50 i 12.55 hores, sis SM.81 van descarregar 120 bombes de 50 kg sobre el port de Maó, resultant un aparell tocat per l'artilleria antiaèria “*Un aparato tocado de 35 proyectil 'Shrapnel' motor izquierdo, alas y cabina, regresando regularmente base. Equipaje incólume*”⁹².

La dinàmica d'atacs va continuar l'octubre els dies 1, 4, 5 i 8, amb operacions de reconeixement intercalades. L'1 d'octubre a les 12.30 h, sis SM.81 van descarregar 30 bombes de 100 kg i 60 bombes de 50 kg. Segons els aviadors, les bombes van caure al port de Maó⁹³; segons la particular relació d'atacs de Juan Gomila Capó “*tres aparatos trimotores alemanes [eren italians] vertieron su carga en el puerto entre la Mola y Villacarlos, al cabo de pocos minutos otros tres aparatos de la misma marca y altura oscilante entre los 4.500 m y 5.000 m lanzaron sus bombas al mar al norte de la fortaleza de la Mola matando a gran cantidad de peces que sirvieron para el abastecimiento de la población civil*”⁹⁴. El 4 d'octubre, a les 11.45 h, tres SM.81 van llançar 30 bombes de 100 kg sobre el “*campo de Mahón*” i “*todos los aparatos tocados de proyectil 'shrapnel'*”⁹⁵. Diverses bombes van caure a alguns centenars de metres al sud de l'aeròdrom, a Sant

86. AEHA, c. 9.128, Partes de operaciones..., 1937-1938, doc. 188-190 (9128A, 26-30); AGMAB, c. 9.019_NC_252-1-001, Baleares-Melilla, Op. Aéreas.

87. AGMAV, c. 5.039, doc. 37 (134)

88. AGMAV, c. 5.040, doc. 31 (372); AGMAV, c. 5.039, doc. 40 (137).

89. AGMAV, c. 5.039, doc. 42 (140); AHEA, 9.120, Telegramas...1937-1938, doc. 643 (9.120B, 49).

90. PONS, *Víctimas del Silenci*, p. 132.

91. AGMAV, c. 5.039, doc. 43 (141).

92. AGMAV, c. 5.039, doc. 44 (142); AGMAV, c. 5.040, doc. 43(384).

93. AGMAV, c. 5.039, doc. 48 (146); AGMAV, c. 5.040, doc. 58 (400); AHEA, 9.120, Telegramas...1937-1938, doc. 657 (9120B, 53).

94. Arxiu personal de Juan Gomila Capó.

95. AGMAV, c. 5.039, doc. 49 (147).

Lluís. El dia 5, “seis aparatos S.81 a la hora 4.15 y 8.45 han salido Campo Son San Juan. A las horas 5.45 y 10.15 han bombardeado las obras fortificación del Puerto de Mahón. Lanzado 30 bombas de 100 kg y 60 de 50 kg”⁹⁶. Segons l’ “Estadística...”, al raid de la matinada les bombes van caure a “cercanías de Biniarroca, puerto y otros”. Al raid del matí, les bombes varen anar a parar a l’est de la bocana del port de Maó. Solé i Sabaté i Villarroya parlen d’un llançament de pa de la Legió Còndor sobre Barcelona, Palamós, Alacant, Madrid i Maó⁹⁷. S’ha pogut documentar aquesta acció als comunicats i telegrams de totes les ciutats esmentades menys a Menorca. El dia 8, a les 13.20 h, tres SM.81 van descarregar 168 bombes de 15 kg sobre el port de Maó⁹⁸. A l’ “Estadística...” consta que les bombes varen caure altre cop a la mar, al sud-est de l’illa. El 12, en un vol de reconeixement, un Cant Z. 501 de Pollença fou atacat per l’artilleria antiaèria quan sobrevolava l’aeròdrom de Malbúger⁹⁹.

39 dies per a la rendició de Menorca (gener-febrer 1939)

Durant els 39 dies per a la rendició de Menorca s’han registrat vuit operacions sobre l’illa, totes de reconeixement. El 26 de gener, les tropes franquistes entraven a Barcelona i la Menorca republicana tenia els dies comptats. En aquest context, entre els dies 3 i 6 de febrer es va efectuar un seguit d’operacions aèries per tal d’influir en l’ànim de la població, que culminarien amb les negociacions per a la rendició de l’illa. Desenes d’aparells llançaren milers de fulls volants que informaven de la caiguda de Barcelona i animaven a la rendició de la població abans de l’arribada de les tropes franquistes; en cas contrari, “decenas y decenas de aparatos volaran continuamente sobre la isla demoliendo y destruyendo todo”¹⁰⁰. En un comunicat del dia 5, el capità pilot “Felipe Milazzo” informava la Comandància General de dos raids sobre Maó i Ciutadella, i que les bateries antiaèries seguien actuant:

*Nueve aparatos S.81 han continuado acción demostrativa sobre la Isla de Menorca, lanzando proclamas y efectuando reconocimiento fotográfico. Violenta y precisa reacción a.a.- Un proyectil ha alcanzado el aparato del Jefe de la formación tocando en el blanco y perjudicando gravemente al ala. El aparato ha regresado todavía a su base [entenem que sí va tornar]. Dos patrullas con total de siete aparatos CR.32 han lanzado proclamas a poca altura sobre Ciudadela y Mahón*¹⁰¹.

Arran de l’acord entre Francisco Franco i el Govern britànic, a les 6.30 h de dimarts 7, arribava a la bocana del port de Maó el creuer *Devonshire*. La missió d’aquest vaixell anglès era transportar el cap de la Regió Aèria de Balears, Fernando Sartorius, el qual brindaria al màxim responsable militar de l’illa una capitulació i la possibilitat que les persones més implicades fossin evacuades abans l’entrada de les tropes franquistes; tot plegat sense la participació de forces italianes i alemanyes, sense bombardeigs

96. AGMAV, c. 5.039, doc. 50 (148); AGMAV, c. 5.040, doc. 69 (411).

97. Josep Maria SOLÉ I SABATÉ i Joan VILLARROYA, *España en llamas. La guerra civil desde el aire*, Madrid, Temas de Hoy, 2003, p. 218.

98. AGMAV, c. 5.039, doc. 53 (151); AGMAV, c. 5.040, doc. 75 (417).

99. SALAS, *La guerra aérea 1936/39. Guerra en los cielos de la antigua corona de Aragón*, p. 131.

100. AGMAV, c. 2.600, doc. 23/9.

101. AGMAV, c. 5.039, doc. 28 (231).

sistemàtics i amb una retirada ordenada¹⁰². Rebuda la proposta de negociació durant el matí, el comandant de Menorca, el capità de navili Luis González de Ubieta, va tractar de comptar amb la conformitat del Govern de la República, sense rebre'n resposta. Devers les 13.00 h, pujà a bord del creuer a parlamentar.

El dia històric per a Menorca es va complicar quan, durant la matinada del dia 8, part de la guarnició militar de Ciutadella es revoltà i, després d'assaltar la Comandància de Ciutadella, es dirigí cap a Ferreries. A Maó, les autoritats republicanes hagueren d'enviar cap a ponent dues columnes per frenar el possible avenç dels revoltats. El matí, continuarien les conversacions al *Devonshire*. Mentrestant, la notícia de l'aixecament de Ciutadella arribà a Mallorca i els comunicats, telegrams i fulls volants brinden una perspectiva particular dels successos del 8 de febrer.

Entre les 13.50 i les 15.50 h, un He-60 efectuà un vol per reconèixer i comprovar quina era la situació. Va entrar a l'illa per Ciutadella i al foli de vol informaven el següent:

*en esta población se ven banderas Españolas, seguimos por la carretera que va a Mercadal, Alayor y Mahón, rebasamos el pueblo de Alayor y en las proximidades de Mahón empiezan a tirar los antiaéreos que van siguiendo el aparato todo el tiempo que estamos sobre la Isla, una vez conseguido el objetivo que era el de informar sobre el enemigo, regresamos a la Base de Pollensa donde tomamos agua sin novedad*¹⁰³.

Entre les 13.45 i les 15.00 h, un Cant Z.501 pilotat pel comandant Federico Noreña informa de nou:

*En Ciudadela se divisó la Bandera Nacional en un edificio de la Plaza. En San Antonio [sic], Ferrerías y Mercadal se divisó personal haciendo señas con trapos blancos. [...] abrió fuego una batería antiaérea, localizándola dicha batería se ametralló [...]. Se sacaron tres fotografías en Ciudadela*¹⁰⁴.

Un altre comunicat del general "G. Mattini" (Giuseppe Maceratini) de l'Aviació Legionària fa saber:

*Después de comunicación recibida de la Jefatura del Aire ha sido efectuado un reconocimiento sobre la Isla de Menorca con 3 aparatos S. 79 y tres CR.32.- A causa de la derribación [sic] de un aparato CR.32 y a la violentísima reacción antiaérea observada en vuelo para el escribiente, he efectuado el bombardeo de las obras militares del puerto de Mahón*¹⁰⁵.

Pràcticament al mateix temps, el capità pilot Alvaro Soriano, que havia sortit de Barcelona amb un Cant Z.506 a les 15.25 h, observà cap a les 16.00 – 16.30 h de la tarda: "En Mahón un humo rojizo muy denso y elevado al parecer de un bombardeo intenso de aviación"¹⁰⁶. Segurament aquest fum era conseqüència del primer vol italià. En tot cas, Mattini reclamava en el mateix comunicat més efectius, i així contravenia, altra vegada i de forma contundent, l'ordre de l'Estat Major franquista de no atacar l'illa: "ordenando por medio de la radio, para el completamiento de la acción ofensiva, la intervención de

102. Josep MASSOT I MUNTANER, *Menorca dins el domini mediterrani (1936-1939)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2009, pp. 63-64.

103. AHEA, c. 9.128D, doc. 476-477 (30-31).

104. AHEA, c. 9.128D, doc. 551-552 (55-54).

105. AGMAV, c. 5.039, doc. 31 (234).

106. AHEA, c. 9.128D, doc. 495-496 (37-38).

*los otros aparatos que quedaban [sic] preparados en Son San Joan. Dicha ofensiva ha sido efectuada entre las horas 16.30 y las 17.30 por 11 aparatos S.79 y siete S.81”*¹⁰⁷. Aquests dos *raids* de l’aviació italiana són l’atac més important que es va efectuar sobre Menorca durant la guerra. Maó va patir importants destrosses i hi van morir dues persones. La població, advertida pels fulls volants rebuts els dies anteriors, es trobava en bona part refugiada als túnels subterranis. Altres havien sortit dels pobles pel que pogués passar. També varen caure bombes a la bocana del port, sobre la fortalesa de la Mola i tan a prop del *Devonshire* que per seguretat hagué d’allunyar-se del port.

A Ciutadella, un grup de sollevats que s’havia embarcat en una barca de bou cap a Mallorca per sol·licitar reforços arribà a Cala Ratjada cap al vespre. A bord hi havia el tinent pilot “Frachini”, qui havia hagut d’aterrar d’emergència a 4 km de Ciutadella després de ser tocat pels antiaeris durant el primer *raid*. Mentrestant, la columna de sollevats acabà estacionada a prop de Ferreries a l’espera de reforços i els efectius republicans enviats des de Maó es trobaven entre Alaior i Mercadal. A les 22.50 h, un He-59 de l’ASS/88, tripulat pel comandant Noreña i l’alferes de navili Apalategui, sortí de Pollença, va entrar pel sud-est de Menorca:

observación y bombardeo, con bombas incendiarias del trozo de carretera Oeste de Alayor-Mercadal a las cercanías de Ferrerías, provocándose incendios. A las 0.40 del día toma agua puerto de Ciudadela, a las 1.05 desembarco en el puerto de Ciudadela por medio de un bote de goma del Comandante Noreña y alférez de navío de la R.N.M. Apalategui, a la 1.15 en la comandancia militar, el comandante Noreña se hizo cargo de la Jefatura de las fuerzas nacionales en la lucha contra las fuerzas rojas en Menorca¹⁰⁸.

130

El vespre de dia 8 s’efectuà el traspàs de poders a bord del *Devonshire* que, al llarg de la matinada, rebria una allau de refugiats i refugiades (entre els quals hi havia Antoni Pons Melià), i que acabà salpant el dia 9 en clarejar. Deseado Mercadal marxà poc després a bord del *Carmen Picó*. Durant aquell matí, Noreña va emetre telegrams a la Comandància General sol·licitant reconeixements aeris de l’illa, informant del desembarcament de les forces d’aviació i de la fugida dels dirigents de Maó. Un Cant.506 pilotat pel capità Rodolfo Bay amb la missió de recerca i bombardeig del veler *Cala Marsal* observava entre les 9.45 i les 13.15 h a l’alçada del Cap de Bajolí el *Lázaro* i el *Puchol*, llanxes que transportaven les tropes franquistes, un hidro de l’Air France que sortia de Fornells i banderes blanques i nacionals a les cases de Maó i a les bateries de la Mola¹⁰⁹. Finalment, a les 11.45 h, va desembarcar una columna de la 105 Divisió del Cos Marroquí. El cap de la columna trametia a Palma a les 23.55 h del dia 9 un telegrama definitiu: “*ocupados Mahón y la Mola*”¹¹⁰.

Conclusions

Entre el primer vol de reconeixement del 7 de setembre de 1936 i el matí del 9 de febrer de 1939, es registra un total de 292 operacions sobre Menorca. S’han documentat 32 operacions el 1936, 105 el 1937, 135 el 1938 i 20 durant les cinc setmanes i escaig que

107. AGMAV, c. 5.039, doc. 31 (234).

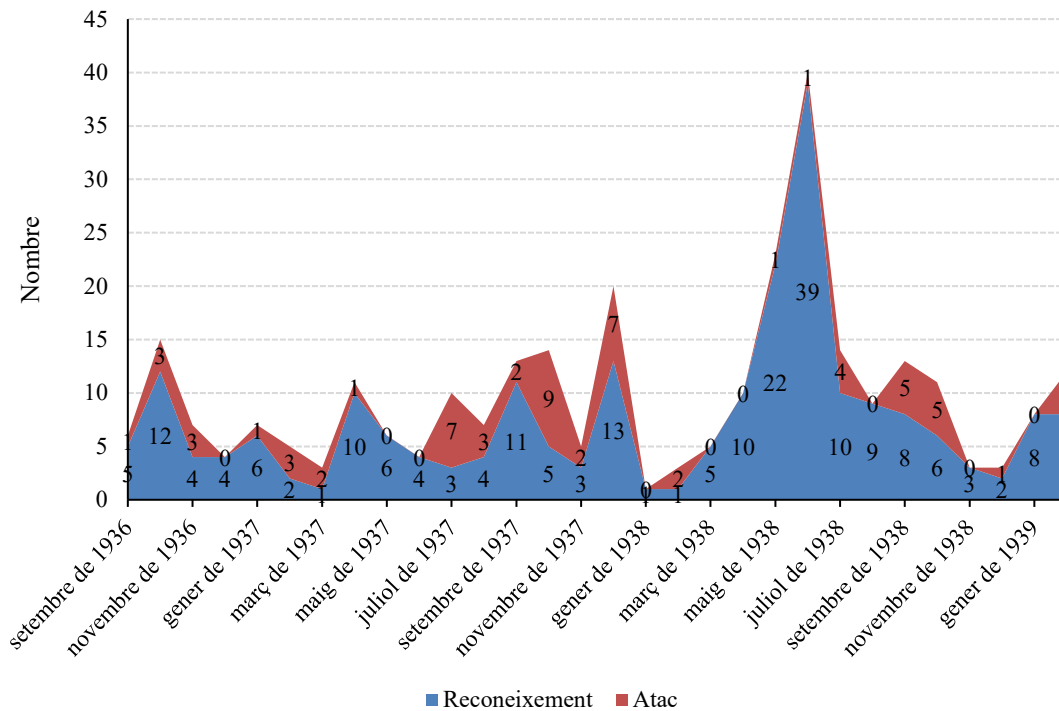
108. AHEA, c. 9.128D, doc. 574-575 (66-67)

109. AHEA, c. 9.128D, doc. 485 (35).

110. ARCHIBAL, 629, Operaciones. IV- Desembarco... doc. 4

l'administració republicana mantingué el poder de 1939. S'han registrat, bàsicament, tres formes d'intervenció: operacions de reconeixement (n=225), d'atac (67) i llançaments de fulls volants (9). Cal tenir en compte que aquestes xifres amaguen operacions que foren mixtes (6) i també que s'exclouen les operacions indeterminades (4)

Gràfica 1. Operacions realitzades per l'aviació rebel entre setembre de 1936 i 9 de febrer de 1939 a Menorca

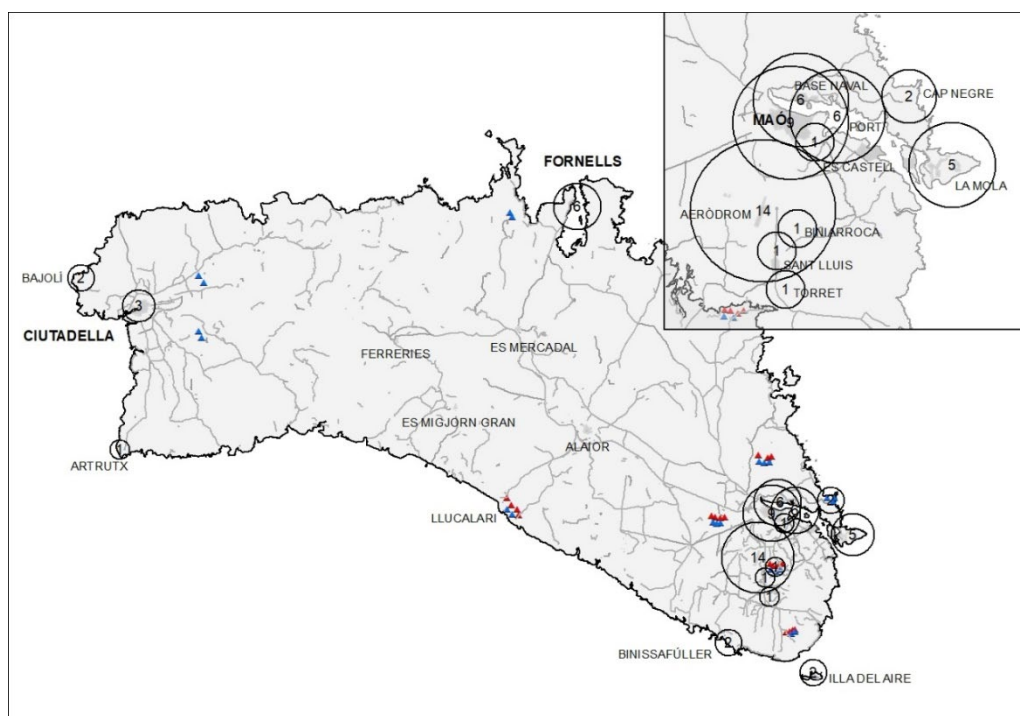

La major part de les operacions de reconeixement foren efectuades per bombarders SM.81 i caces CR.32 de l'Aviació Legionària i, a partir de febrer de 1937, per hidros Cant Z.501 i Dornier Wall tripulats pels aviadors espanyols amb base a Pollença. En comptats casos participà l'Aviació Còndor. Aquestes operacions de reconeixement podien implicar també la utilització de mitjans fotogràfics. S'han compilat unes 17 referències de reconeixements fotogràfics als ports de Maó i Ciutadella, la costa i l'aeròdrom, la majoria preses per l'Aviació Legionària. Entre 1936 i començaments de 1937, les operacions se centraren en el reconeixement de l'illa, en especial dels ports i cales, així com en la vigilància d'embarcacions que navegaven per la costa o fondejaven al port de Maó. A partir de 1937 començaren a ser freqüents les operacions coordinades i amb objectius específics, com ara la recerca d'embarcacions de guerra o comercials i la vigilància de rutes previstes. L'eficàcia o no d'aquestes intervencions no només depenia de la vigilància aèria, sinó també de la veracitat i concreció de les notícies rebudes a través de l'espionatge als ports des d'on sortien les embarcacions cap a Menorca, la intercepció de telegrams o elements quintacolumnistes a l'illa. La vigilància fou pràcticament sistemàtica, però els mesos de més activitat foren setembre de 1937 i abril, maig, juny i juliol de 1938.

Pel que fa als atacs, distingim els de bombardeig (60), metrallament a l'aeròdrom d'altres posicions concretes (18) i la combinació de les dues (12). Pràcticament tots els bombardeigs i metrallaments foren realitzats per l'Aviació Legionària. Els bombardeigs eren efectuats per un, dos o tres SM.81, mentre que els metrallaments foren protagonitzats per 1, 3 o 6 CR.32. La intervenció d'unitats alemanyes fou poc comú, tot i que la

documentació suggereix que puntualment van intervenir He.59 en l'atac a vaixells (e.g. l'enfonsament del *Nausika* el 27 de juny de 1937) i posicions costaneres com ara Cap d'Artrutx o Bajolí. Prop d'una trentena foren frustrats o no reportaren efectes directes personals o materials sobre Menorca (8 frustrats i 20 aprox. sense efectes). Es tracta d'atacs que foren poc efectius perquè les bombes caigueren a la mar o perquè estaven centrats en objectius estrictament marítims. En aquest sentit, s'ha de valorar l'efectivitat de l'acció antiaèria, la qual arribà a adquirir considerable experiència en l'obstaculització de l'activitat dels aparells rebels. Tant és així que, a Mallorca, es comentava que els pilots italians no s'arriscaven a volar baix per no ser ferits per la defensa antiaèria i llançaven les bombes des de molta alçada, fins al punt de llançar les bombes al mar en lloc d'atacar els ports enemics que consideraven perillosos. Menorca era anomenada "l'illa de la mort" a causa dels avions caiguts pels seus antiaeris i els italians eren reticents a volar-hi¹¹¹. El fet és que van morir quatre pilots italians, quatre aparells varen acabar caiguts o aterrats d'emergència a l'illa en diferents circumstàncies i s'han recollit referències de sis aparells que tornaren a la seva base ferits per la munició dels antiaeris menorquins¹¹². Tot plegat, l'activitat de l'aviació tingué conseqüències nefastes en desenes d'ocasions, quan els artefactes queien.

Mapa 2. Mapa de cercles proporcionals als atacs rebuts

F.: Elaboració pròpia.

Amb tot, l'estudi de la intervenció de l'aviació és una passa ineludible per conèixer com fou per a la població l'experiència d'una guerra moderna. A la Guerra Civil, l'aviació va convertir territoris que es trobaven a centenars de quilòmetres dels fronts de

111. MASSOT, *Aspectes de la Guerra Civil a les Balears*, p. 180; Josep MASSOT I MUNTANER, *La Guerra Civil a Mallorca*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1976, p. 258.

112. Això sense comptar les cinc referències a aparells abatuts a la premsa menorquina i que no s'han pogut confirmar a cap altra font.

batalla en zones devastades i on la població civil fou obligada a cercar refugi, patir per possibles baixes o perdre les seves cases. L'anàlisi detallada de les operacions revela que l'aviació fou un agent clau dins la quotidianitat de la guerra a Menorca. La vigilància sistemàtica des de l'aire coordinada amb les forces marítimes, devingué, a partir de 1937, pràcticament en un setge que va bloquejar l'abastiment de queviures bàsics en alimentació, matèries primeres energètiques, industrials i medecines. Els centenars de vols de reconeixement documentats palesen en quin elevat grau el bàndol sollevant utilitzà de forma efectiva l'aviació per recaptar informació sobre l'estat de l'illa. És clar que l'aquí constatada presència incessant d'aparells al cel i els freqüents bombardeigs degué atordir i alterar profundament la vida dels menorquins fins al punt d'influir en els fets polítics i militars. Si bé és difícil avaluar empíricament la seva rellevància en els efectes psicològics i el comportament de la població, no s'hauria de menystenir el seu paper com a agent històric a la Guerra Civil a Menorca.

